

Korompay Klára

Mit kezdünk a szövegromlás eseteivel egy olvasóbarát kiadásban? – Gondolatok az Apor-kódex alapján *

Néhány szó a címről

Az „olvasóbarát kiadás” nem közkeletű kifejezés. Bennem egy 2017-es konferencia-előadás során fogalmazódott meg az ötlet, hogy erre is lehetne gondolni. Azóta következetesen élek vele.¹ Miért és hogyan esett rá a választás? Elsősorban azért, mert tapasztalataim szerint a szokásos „népszerűsítő kiadás” elnevezés a tudomány művelői számára gyakran azt jelenti, hogy az adott kiadás igénytelenebb, kevésbé tudományos, sok mindent elhagy abból, ami egy komoly műtől elvárható. Én régtől fogva úgy gondolom, hogy ennek nem feltétlenül kell így lennie. Másrészt olyan szót kívántam bevezetni, amely a leendő olvasók szempontját helyezi előtérbe, nekik kedvet csinál, és azt érzékelteti, hogy az adott mű mindenki számára befogadható, aki egy régi szöveg iránt érdeklődik.

Azóta egyik írásom lektora azt jelezte, hogy a terminusnak – az analógiaként szolgáló magyar összetett szavakon túl – konkrét német előzménye is van (vö. „Leserfreundliche Texte”), bár az így minősített kiadások könnyített jellegűek, ami az én irányomra nem jellemző. Annyi biztos, hogy erről az egybeesésről nem tudtam. Maga az eset azért tanulságos, mert jól mutatja a fenti szóalkotási mód produktivitását: ennek éppen az a jellemzője, hogy a beszélők egymástól függetlenül, újra meg újra létrehozhatják ugyanazt az elemet.

A szövegromlás sokféle esete közül a jelen tanulmány a jelentésre kiható másolói hibák típusait állítja a középpontba. A fordítási problémák hasonlóan nagy

* Előadásként elhangzott az ELTE BTK-n rendezett workshop-konferencián: *16–17. századi források a 21. században, Régi problémák, új válaszok*, 2022. augusztus 30.

¹ KOROMPAY Klára, *Ómagyar szövegek, mai olvasók: az ún. népszerű kiadás kérdései az Apor-kódex zsoltároskönyve kapcsán = Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III.*, szerk. Haader Lea, Juhász Dezső, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf, Terbe Erika, Vladár Zsuzsa, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2019, 251–261; Uő, *Őszösvetségi történetek ómagyarul: Ruth, Dániel, Jónás, Mutatvány egy olvasóbarát kiadásból = A grammatikától a retorikáig, Nyelvészeti tanulmányok C. VLADÁR Zsuzsa tiszteletére*, szerk. Havas Ferenc, Horváth Katalin, Hrenek Éva, Ladányi Mária, Bp., ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fontetikai Tanszék, 2021, 107–116; Uő, *Irányelvek és szempontok ómagyar szövegek olvasóbarát kiadásához = A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI.*, szerk. Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2022, 241–252.

köréről itt nem lesz szó. Újabb szűkítés, hogy a vizsgálat a szókészletre irányul; a nyelvtani természetű kérdések, köztük a toldalékokkal kapcsolatos hibák következményei külön csoportot alkotnak, ezekről itt nem szölok.

Az alcímben az *Apor-kódex*re történik utalás. Ennek háttere a következő: miután 2014-ben egy közös munkálat eredményeképpen elkészült a kódex tudományos igényű kiadása,² igazi vágyat éreztem arra, hogy az ómagyar nyelven megjelenő zsolttárok és a hozzájuk tartozó liturgikus szövegeket a nem szakemberekkel is megosszam.³ Ezek a szövegek így ma két változatban is olvashatók. Ezek szorosan összefüggnek egymással, miközben a különbségek is lényegesek közöttük. A tudományos igényű kiadásban a kézirat betűhű átirata jelenik meg, a szöveg értelmével kapcsolatos kérdések megvilágítása ennek nem feladata. Egy olvasóbarát kiadás célja viszont éppen az, hogy a régi szöveg megértését lehetővé tegye, mégpedig első helyen annak modern helyesírású átirata révén, másrészt a kötet más elemeinek segítségével (szótári rész, nyelvtani áttekintés, jegyzetanyag stb.). Ezekre külön visszatérek.

Kinek és milyen célból készül egy olvasóbarát kiadás?

A „kinek?” kérdésre összetett a válasz. Első helyen a társtudományok művelőire gondoltam, akiknek fontos az ómagyar források ismerete, ám a nyelvtörténész igények szerint készült betűhű átiratok olvasása és megértése számukra többnyire nem magától értetődő: ehhez szakértelem és hosszú gyakorlat kell. A célközönség első körét így az irodalomtörténet, művelődéstörténet, egyháztörténet és más hasonló tudományterületek képviselőiben látom. A második kört a régi szövegek iránt érdeklődő olvasók szélesebb körében, akiknek a szempontjait mindig előtérbe kívánom helyezni. A magyar kódexirodalom sok szép részlete a mai olvasók számára is élményt jelenthet; ezek megosztása a mi feladatunk.

A munkálatok során tudatosodott bennem, hogy van egy harmadik kör is: maguké a nyelvtörténészeké. Gyakori tapasztalat ugyanis, hogy egy kódex olvasása közben olyan értelmi zökkenőkkel találkozunk, amelyek magyarázatot kívánnak. Ilyen a következő félmondat: *AporK.* 44: „hamisságokat tü kezeitek énekelnek” (Zsolt 58,3). Az, hogy ennek mi a háttere, a szövegből nem derül ki, kellő utánajárással viszont kideríthető. Az adott esetben két latin ige, a *concinare* ’alkot’ és a *concinere* ’együtt énekel’ hasonlósága okozta a zavart.⁴ Egyes emlékek,

² *Apor-kódex, 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt*, a nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel, közléteszi Haader Lea, Kocsis Réka, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf, Bp., Székely Nemzeti Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2014 (*Régi Magyar Kódexek*, 33).

³ *Apor-kódex, Ómagyar zsolttárok*, a modern helyesírású átiratot készítette, a bevezetést, a jegyzeteket és a szómagyarázatokat írta KOROMPAY Klára, Bp., Balassi, 2021.

⁴ HADROVICS László, *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*, Bp., Akadémiai, 1994 (*Nyelvtudományi Értekezések*, 138), 81; *Apor-kódex, Ómagyar zsolttárok* 2021, i. m. 35.

köztük az *Apor-kódex*, ilyen problémák sokaságát vetik fel. Amikor az olvasóbarát kiadás ezek megfejlesztését is célul tűzi ki, valójában hozzáad valamit a szöveghez, ami lehetővé teszi annak pontosabb megértését. – A fentiek mellett van egy másik szempont is. Ha egy régi nyelvemlékből kívánunk idézni, ezek után eldönthető, hogy szükséges-e az adott részletet betűhű formában megadni, vagy egyszerűbb és mindenki számára előnyösebb, ha a modern helyesírású átirathoz folyamodunk. A tapasztalat azt mutatja, hogy az esetek többségében (vö. szókészletteni, jelentéstani, mondattani stb. kérdések) az utóbbi megoldás a célravezető mind a szerző, mind az olvasó számára. Másfelől természetes, hogy ha hangtörténeti vagy helyesírás-történeti vizsgálatról van szó, továbbra is a betűhű átiratból kell kiindulni. Az elmúlt évek konferencia-tapasztalatai (és vetítései) egyre világosabbá tették számomra, hogy mindenki nyer azzal, ha könnyen olvasható átiratokkal dolgozunk.

Milyen célból készül egy ilyen kiadás? A válasz tömören megfogalmazható: célja az, hogy lehetővé tegye, illetve megkönnyítse a szöveg megértését. Ezt szolgálja a kötet négy fő egysége, melyek a következők.

Az új Apor-kötet összetevői

Bevezetés. Ennek első feladata, hogy képet adjon a nyelvemlék történetének minden lényeges kérdéséről. Emellett feltétlenül kívánatos, hogy képet adjon a szöveg nyelvi rendszerének fő vonásairól is, különös tekintettel a nyelvtani jelenségekre. Célszerű ezekről egy előzetes áttekintést adni: ez támpontot ad az olvasónak a jellegzetes morfológiai és mondattani szerkezetek felismeréséhez, megértéséhez. Ugyancsak nélkülözhetetlen egy bő szakirodalom-jegyzék, amely kiindulópontul szolgál a további tájékozódáshoz.

Modern helyesírású átirat. Ez a régi nyelv sajátosságait adja vissza, de nem azonos az ún. olvasattal. Egyrészt nem szerepelnek benne ma már nem létező ómagyar hangok különleges jelei; másrészt minden olyan esetben, amikor a kiejtés elvét ma felülírja a szóelemző elv, az átiratban következetesen ezt érvényesíti. Egy *agga* írású igealak tehát így jelenik meg: *adja* (nem pedig *aggya*). Ami a középpontozást illeti, ennek kialakítása is az átiró feladata. A cél az, hogy jól olvasható, világos szöveg álljon elő, s ez úgy lehetséges, ha a mai szövegtagolást vesszük alapul. Egy példa: a zsolnárok szövegében gyakoriak a felkiáltó mondatok, az *Apor-kódex*ben viszont egyetlen felkiáltójel sincs. Ezeket nekünk kell kitenünk.

Lapalji jegyzetek. A kötetnek ez a része alapvető szerepet játszik az említett értelmi zökkenők megvilágításában. Abból ítélve, hogy az *Apor-kódex*ben kivételesen sok hiba van, a kutatók régóta úgy tekintenek a ránk maradt kéziratra, mint többedik, talán sokadik másolatra. A jegyzetanyag fontosságáról képet adnak a következő számok: a kötetben 325 jegyzet van, ebből mintegy 100 kapcsolódik másolói hibához, több mint 80 pedig fordítási problémához. (A jegyzetet nem kívánó értelemes javítások ezeken felül vannak.) Azt gondolom, ez a tartalmi egység mutatja a legvilágosabban, hogy létezhet egy ilyen műfaj: tudományos megalapozottsággal készült olvasóbarát kiadás.

Ómagyar szavak magyarázata. Ez valójában egy szótári rész, mely a ma már nem élő vagy megváltozott értelmű szavak és egyes szóalakok jelentését világítja meg lakonikus formában, azok mai megfelelőjének megadásával, a szófaj, valamint legalább egy szöveghely jelzésével, ahol az előbbieket előfordulnak. A szóban forgó kötetben ez az egység mintegy 700 elemből áll.

Rokon törekvések a közelmúltból

Többször felfigyeltem arra, hogy az utóbbi időkben különféle helyeken párhuzamosan fellépett az az igény, hogy egy-egy nevezetes, sok évszázaddal ezelőtt készült szövegnek a mai olvasókhöz szóló változata is napvilágot lásson.

Ezek közé tartozik egy 2019-ben megjelent Montaigne-kiadás, mely Bernard Combeaud-nak köszönhető.⁵ Ez a kiváló bordeaux-i latinista, humanista tudós (1948–2018), akinek Lucretius-fordítása már korábban nagy visszhangot keltett, úgy gondolta, hogy legfőbb ideje hozzáférhetővé tenni a mai olvasók számára az *Esszék* szövegét.

Montaigne közel 20 éven át, több szakaszban írta művét, többször ki is adta újabb és újabb kiegészítésekkel. A szöveg legteljesebb változata az, amelyet a „bordeaux-i példány” őriz: az 1588-as kiadás margóján hosszú betoldások jelennek meg a szerző kézírásával. A későbbi századokban a Montaigne-kötetek jellemző iránya az, hogy az 1595-ös posztumusz kiadást követik, annak írásmódját főbb vonalaiban megtartják, a különböző korokból származó betoldásokat egymástól tipográfiailag vagy más módon elkülönítik, a kötet végén pedig egy terjedelmes glosszáriumban adják meg a szókincs nehezen érthető vagy ma már félreérthető elemeinek jelentését, s ugyanitt a francia szövegben előforduló nagyszámú latin idézet fordítását is. Bernard Combeaud nem „modernizálni” akarta az *Esszék* nyelvét, még kevésbé akarta azt „mai franciára fordítani”; az ő célja „mindössze” az volt – mondja szerényen –, hogy megfiatalítsa, folyamatosan olvashatóvá tegye, mégpedig abból kiindulva, hogy a fenti kiadások ma már csak a szakemberek szűk körének szólnak. Montaigne modern szellem, aki mindnyájunkhoz szól: nem szabad hagyni, hogy a tudósok kisajátítsák.

A fentieket megfontolva ő a következő újításokat vezette be: a szöveget mai helyesírással, mai központozással közli, a nehezen érthető vagy félreérthető szavakat azok mai megfelelőjével helyettesíti, a latin szövegrészeket először francia fordításban adja meg (a versritmust is finoman érzékeltetve), majd utána közli a latin eredetét. Így a szöveg minden összetevője megmarad – igaz, nem betű szerint, de a mű szellemében.

Egy rövid példával érzékeltetem az új kiadás eltéréseit a korábbiakhoz képest. Az itt következő idézet az *Esszék* harmadik könyvének 3. fejezetéből való, ahol Montaigne tornyának a leírásával találkozunk. A híres torony egy négyszögletű

⁵ MONTAIGNE, Michel de, *Les Essais*, Nouvelle édition établie par Bernard COMBEAUD, Paris – Bordeaux, Robert Laffont – Mollat, 2019.

kastélynak (mely a Dordogne folyó közelében áll) egyik sarkát alkotja. A harmadik, legfelső szint a könyvtárszoba: ide vonult vissza a legszívesebben. Erről szóló félmondatát két változatban idézem: először egy hagyományos kiadásból, aztán az újból:

„Chez moy, je *me destourne* un peu plus souvent à ma *librairie*”,⁶

„Chez moi, je *me retire* un peu plus souvent dans ma *bibliothèque*”.⁷

Az általam kiemelt két elem azoknak a szavaknak a kezelését mutatja, amelyek jelentése az évszázadok során megváltozott. A *je me destourne* Montaigne nyelvében ’visszavonulok’, ma pedig ’elfordulok’. A *librairie* nála azt jelenti, hogy ’könyvtár’, ma viszont ’könyvesbolt’. Mindkét esetben a közreadó cserélte fel („szerény adaptációjában”, ahogy ő nevezi) az eredeti szöveg egy-egy szavát arra a megfelelőre, amely ma ugyanazt jelenti. Úgy gondolom, sok olvasó hálás ezért.

Két újabb példa: vannak olyan törekvések, amelyek Luther bibliafordítását hozzák közelebb a mához.⁸ Ennek egyik változata az 1983-as *Lutherbible*, mely az 1545-ös kiadás betűhű közlését adja, eredeti központosással, a kis- és nagybetűk megtartásával, mindössze a ligatúrák és rövidítések feloldásával. Az, hogy ennek olvasása ma nem okoz túl nagy nehézséget, azzal függ össze, hogy a német helyesírás fő vonalaiban ekkorra már kialakult. A fenti kiadásban egy újfelnémet gloszszárium is helyet kap mellékletként, a szókészlet-tani-jelentéstani kérdésekre ez ad választ. Figyelmet érdemel az egész koncepcióban egy sajátos újítás: a szöveg fraktúr helyett antikva szedéssel jelenik meg, s ezáltal sokkal könnyebb olvasást tesz lehetővé. (Gondoljunk a korai magyar nyelvű nyomtatványok schwabachi, bastard, fraktúr betűire: anyanyelvi szövegek esetében ezek voltak használatosak, az antikva ekkor a latin szövegek nyomtatására szolgált. Az, hogy Komjáti Benedek 1533-ban ilyen betűtípussal jelenteti meg Szent Pál leveleit magyar nyelven, igazi újdonság.)

Luther bibliája kapcsán figyelmet érdemel egy újabb, 2017-es kiadás is. Ez másféle irányt követ: valójában a revidéált fordítások közé tartozik, de nyelvében (szókészletében és a mondatszerkezet terén) lehetőség szerint közelít az 1545-ös fordításhoz. Az itt megjelenő nyelv tehát archaikus, de nem 16. századi. E két kiadás más-más jellege jól mutatja, hogy a régi szövegek közvetítése a mai olvasók felé milyen széles skálán mozog, mennyi sajátos megoldást kínál.

⁶ *Les Essais de Michel de MONTAIGNE*, Paris, Le Club français du livre, 1962, 903.

⁷ MONTAIGNE 2019, i. m. 803.

⁸ Az itt következő ismereteket Csepregi Zoltán szíves levélbeli közlésének köszönöm (2021. 10. 16.).

A másolói hibák típusai a jelentés szempontjából

a) Néhány szó előljáróban

A 2021-es Apor-kötet munkálatai során a másolói hibáknak három típusa körvonalazódott: a) a hiba eredménye értelmetlen szóalak, b) az eredmény értelmes, de nem odaillő szó, c) az eredmény értelmes és odaillő szó, de más, mint a forrásnyelvben, illetve a párhuzamos helyeken. E három típus más-más fokozatot jelent abból a szempontból is, hogy azonnal felhívja-e magára a figyelmet, vagy feldeírítése külön kutatómunkát kíván. Mindegyik felvet egy alapvető kérdést, amelyre külön-külön kell megadni a választ: mi a teendő velük kapcsolatban?

Először természetesen fel kell ismerni a hibát. Az ehhez szükséges források köre az alábbi módon alakult ki és bővült fokozatosan. Az átírás alapját a 2014-es Apor-kiadás betűhű átírata jelentette; ehhez mai bibliafordítások, zsolnárfordítások kapcsolódtak.⁹ A latin forrásszöveget egy jó *Vulgata*-kiadásban és egy latin–magyar zsolnároskönyvben tanulmányoztam.¹⁰ Ezek pontos megértéséhez kitűnő szolgálatot tett Finály szótára.¹¹ Alapvetőnek bizonyult a más korai kódexekben szereplő zsolnárfordításokkal való összevetés is; e téren a *Döbrentei-kódex* (1508) és a *Keszthelyi kódex* (1522) párhuzamos helyeire támaszkodtam.¹² A problémák megközelítéséhez fontos iránytű volt Hadrovics László monográfiája, mely 20 lapon át kifejezetten az *Apor-kódex* fordítói és másolói hibáit elemzi.¹³ Végül nagy haszonnal forgattam az *Apor-kódex* ábécérendes adattárát, mely lehetővé teszi az abban szereplő valamennyi szó összes előfordulásának vizsgálatát.¹⁴

A fentiekén túl állandó tájékozódási pontot jelentett számomra a Haader Lea által kidolgozott hibatipológia, mely sokszoros kódexkiadáói gyakorlatán alapul.¹⁵

⁹ *Biblia*, magyar nyelvre fordította és revideálta a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága, Bp., Kálvin János Kiadó, 2014; *Zsolnárok könyve*, fordította és az utószót írta SIMON Tamás László OSB, Pannonhalmi Főapátság Bencés Kiadó, 2020; *Szent István Társulati Biblia*. <https://szentiras.hu/szit> (letöltve: 2022. 10. 10.)

¹⁰ *Biblia Sacra Vulgatae Editionis*, edidit Michael Hetzenauer, Ratisbonae et Romae, Fr. Pustet & Co., 1922; *Psalterium latino–hungaricum, Latin–magyar zsolnároskönyv*, Bp., JEL Kiadó, 1999.

¹¹ *A latin nyelv szótára*, szerk. Finály Henrik, Bp., Akadémiai, 2005. (Reprint az 1884-es kiadás alapján.)

¹² *Döbrentei-kódex 1508, Halábori Bertalan keze írásával*, a nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta ABAFFY Csilla és T. SZABÓ Csilla, MADAS Edit közreműködésével, Bp., Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995 (Régi Magyar Kódexek, 19); *Keszthelyi Kódex 1522*, a nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta HAADER Lea, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 2006 (Régi Magyar Kódexek, 30).

¹³ HADROVICS 1994, i. m. 76–95.

¹⁴ JAKAB László, KISS Antal, *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*, Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 1997 (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár, 7).

¹⁵ HAADER Lea, *A kritikai forráskiadások egy hozadékaról, Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához = Elmélet és módszer, Nyelvészeti tanulmányok*, szerk. Laczkó Krisztina, Tátrai

Ennek során rendre tapasztalta, hogy a közreadónak valósággal a „bőre alá megy” egy-egy scriptor írásgyakorlata, melyhez az adott személy jellegzetes hibázásai is hozzátartoznak. A hibák tipológiájában számolni kell olyan esetekkel, mint például – kéziratokban – a különféle „lábás betűk” (n, m) és „fordulós betűk” (n, u) összetévesztése, amit nemegyszer egy szomszédos „i” jelenléte is fokoz. Egy-egy olyan szóalak, mint az *ime* vagy az *inni* első látásra függőleges pálcikák benyomását keltheti, s gyakran csak a jelentés felismerése után azonosítható. (Számomra a nyelvemlékolvasó szemináriumok régi tapasztalata ez: elolvasni csak azt tudjuk, amit meg is értünk.) A fent említett hibák mellett olyan általános típusok is vannak, mint a zöngés-zöngétlen mássalhangzók felcserélése ($t-d, k-g, f-v$). Fonológiai párokról lévén szó ez érthető is; emellett az ómagyar korban a zöngétlen hang jele nemegyszer német kontaktushatásra vall. Ugyanez áll az $s-z$ tévesztésekre is. További tipikus hibák adódnak a betűk sorrendjének zavarából (anticipáció, perszeveráció) vagy betűk kihagyásából. E jelenségek ismerete az alábbi példák megértéséhez is támpontot jelent.

Az itt következő adatokat a kódex lapszámai szerint adjuk meg; másfelől a bibliai helyeket is feltüntetjük. Ezek alapján a 2021-es olvasóbarát kiadásban is visszakereshetők. Liturgikus szövegek esetében a két sorozat megfelelő számára is utalunk.

b) A hiba eredménye értelmetlen szóalak

Egy-egy kiemelt szó itt először betűhű formában, majd javított változatban jelenik meg; ezt követi a szöveggörnyezetben idézett adat mai helyesírással, végül a zsoltszám és a versszám.

AporK. 44: **zyket** = **siket**, vö. „miként *siket* áspisé és ő filei berekesztőé” (Zsolt 58,5),

AporK. 53: **ianiuat** = **javival** (‘javaival’), vö. „Beteljesednek te háznak *javival*” (Zsolt 65,5),

AporK. 96: **heink** = **heúk** (‘hiáavalók’), vö. „Úr tudja embereknek gondolatit, mert *heúk*” (Zsolt 94,11),

AporK. 104: **fúzt** = **füst**, vö. „megfogyatkoztak, miként *füst*, én napim” (Zsolt 102,4),

AporK. 179: **meg kezwen** = **meggyéznén** (‘legyőznén’), vö. „Te halálnak fuldolóját (‘fullánkját’) *meggyéznén*” (Te Deum, B 4.),

AporK. 185: **That** = **Tahát** (‘akkor’), vö. „*Tahát* megháboroltak Edóm fejedelmi” (2Móz 15,15, B 10.).

Mi a teendő az ilyen és ezekhez hasonló hibák esetében? A válasz számomra ez: egy olvasóbarát kiadásnak nem lehet feladata, hogy minden másolói hibáról

Szilárd, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2014, 87–103; Uő, *Hibázások és hátterük, Apor-kódex = A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.*, szerk. Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2015, 65–79.

számot adjon. A fenti és a hozzájuk hasonló hibák magában a szövegben javíthatók és javítandók, jegyzetre ilyenkor nincs szükség.

Bemutatok ezek után egy különleges példát (mai helyesírással közölve), amely igen beszédes a kódex helyesírás-történeti rétegeire s közvetve az előzményszöveg egyes sajátosságaira nézve is.

AporK. 138: „**Hőserke** valék én és utálatus” (Zsolt 119,141). Ugyanez a szó egy másik helyen is előfordul, ott helyesen: AporK. 58: „Ott Benjámín **hősecske** (’ifjú, gyermek’)” (Zsolt 68,28). A [cs] itt *cz*-vel van írva, a scriptor gyakorlatának megfelelően. Az első, hibás alak kapcsán egy *cz* → *r* tévesztés teljesen valószínűtlen. Annál jobban megmagyarázható az *r* a hasonló alakú L betű („huszita *cs*”) alapján, mely a zsoltárok vége felé meg is jelenik és általánossá válik. A fenti hiba hátterét abban látom, hogy az előzményszövegben (vagy annak előzményében) L szerepelhetett, melyet a másoló (vagy egy elődje) jó ideig következetesen átirta a középkori hagyomány szerinti *cz*-re – kivéve, amikor nem értett valamit, s azt mechanikusan lemásolta, mint fent is. – Ami az említett jelölésbeli váltást (a L bevezetését) illeti, ez akkor következik be (a 159. laptól), amikor a szövegben a *dicsőség* és a *dicséjétek* szavak ismétlődésével a [cs] hang gyakorisága ugrásszerűen megnő (vö. AporK. 163: Zsolt 148).¹⁶ Feltevésem szerint a másoló azért döntött ekkor a L mellett, mert belátta, hogy ez a két vonással leírható betű mennyivel praktikusabb, mint a „*cz*”. (Ugyanez mondható el az ún. huszita helyesírás legtöbb betűjéről.) A fenti két jelenség: a másolói hiba és a jelölésbeli váltás számomra azt jelzi, hogy az *Apor-kódex* által megőrzött szövegnek volt olyan korábbi változata, amelyre a L használata volt a jellemző (akárcsak a *Bécsi* és a *Müncheni kódex* helyesírására), ez azonban a másolás során legnagyobb részben módosult, s csak egyes helyek őrzik a nyomát – akár a vízjel.

c) A hiba eredménye értelmes, de nem odaillő szóalak

A példák itt is az előző rendet követik, egy jelölésbeli különbséggel: a kódexben szereplő alakok (melyek értelmes szavakat adnak ki) az egyszerűség kedvéért mai helyesírással jelennek meg.

AporK. 45: **őűzte** = **örizte**, vö. „és midőn eresztett Saul, és **örizte** ő házát” (Zsolt 59, zsoltárcímbe),

AporK. 51: **szarvaidnak** = **szárnyaidnak**, vö. „és te **szárnyaidnak** fedelében vigadok” (Zsolt 63,8),

AporK. 177: **Minket** = **miként**, vö. „**miként** szólt [...] ő szent prófétáinak szájok miá” (Lk 1,70, B 3.),

AporK. 186: **téged** = **kedég**, vö. „Izraelnek fiai **kedég** szárazon jártanak” (2Móz 15,19, B 10.).

¹⁶ Vö. HAADER Lea, KOROMPAY Klára, *A kódex scriptorai és helyesírásuk = Apor-kódex 2014*, i. m. 61–80 (67).

Az alcímben jelzett „nem odaillő” kifejezés némi árnyalást kíván. Szemantikailag ez mindig igaz, szófaji és szintaktikai szempontból viszont a legtöbb hibás alak belesimul a szövegbe. Kivétel az utolsó kettő, melyek ilyen szempontból is kirívóak. Ezek másolójáról (az Apor-kódex „harmadik kezé”-ről) Haader Lea elemzése azt is kiderítette, hogy diszgráfias volt.¹⁷

Az, hogy a fenti javítások szilárd alapokon állnak, a kontextus tanúságán túl nyelvi tényekkel is igazolható. Egyrészt a latin forrásszöveggel, másrészt azokkal a párhuzamos helyekkel, melyek más ómagyar zsoldárfordításokban szerepelnek. A fenti *szarvaidnak* = *szárnyaidnak* esetében ezek így jelentkeznek: Vulg.: „Et in velamento *alarum tuarum* exultabo”, DöbrK. 121: „És én *te szárnyaidnak* fedezésébe reménkedem”, KeszthK. 154: „És *te szárnyaidnak* alatta ervendek”.

Mi a teendő ilyenkor? Ha a másoló által leírt mondat értelmetlen, a hiba világos és a javítás iránya egyértelmű, a megoldás ugyanaz, mint az előző típus esetében: javítás magában a szövegben, jegyzet nélkül.

Vannak bonyolultabb esetek is. Ilyen a következő kettő:

AporK. 50: „*meg es álljanak* ők a hiúságból” (Zsolt 62,10). Hadrovics az előzményszövegben *megcsaljanak* alakot rekonstruál,¹⁸ vö. Vulg.: „ut *decipiant ipsi*”, DöbrK. 120: „önnönmagokat *megcsalják*”, KeszthK. 153: „*hogy megcsalják* [...] ünne magokat”. Lexikai szempontból a *megcsal* biztosan megáll, de az igealak a javítás után sem simul be egyértelműen a környezetébe.

AporK. 121: „*Öletett* utálat ő fejedelmekre” (Zsolt 107,40), vö. Vulg.: *Effusa est*, DöbrK. 194: *ötlék*. A tévesen leírt igealak előzményeként vagy az ’önt’, vagy az ’ömlik’ jelentésű ómagyar igével számolhatunk. Az előbbi ekkor *ött* formában élt (vö. *ötvös*), az utóbbi pedig *ötlik* alakban. A fenti adat előzményeként Hadrovics az *ötetett* formát adja meg.¹⁹ Kódexbeli analógiák alapján én az *ötletett* alakot tartom valószínűbbnek (vö. Jókai-kódex 68: *kiötletett*). Mindkettő lehetséges, dönteni nehéz.

A fentiek alapján úgy látom, hogy érdemes számon tartani egy ritkábban előforduló irányt is. Ha a hibázás eredménye kevésbé kirívó, az eset bonyolultabb és a javítás iránya nem egyértelmű, a problematikus elem magyarázatát célszerű lábjegyzetben megadni. A két példasor között aligha húzható éles határ, a kérdéshez legjobb egyedi mérlegeléssel és skaláris szemlélettel közelíteni.

¹⁷ HAADER Lea, *Egy neurolingvisztikai eset a 16. század elejéről: az Apor- és a Lányi-kódex közös keze = A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.*, szerk. Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2017, 95–108.

¹⁸ HADROVICS 1994, i. m. 76.

¹⁹ HADROVICS 1994, i. m. 84.

d) Az eredmény értelmes és odaillő szóalak, de más, mint az eredetiben

Ezúttal a másoló által leírt szót az adott szövegkörnyezetben adjuk meg, mai helyesírással. Utána áll („Előzmény” szóval bevezetve) az, amiből ez alakulhatott. Ezt néhány bizonyító adat is kíséri.

AporK. 44: „miként siket áspisé [...], ki nem hallgatja meg a **bűnösöknek** szavát és a méregalkotót, bölcsen **bűvölőkét**” (Zsolt 58,5–6). – Előzmény (az első szó esetében): **bűvölőknek**. Vö. Vulg.: „Quae non exaudiet vocem *incantantium*: et venefici *incantantis sapienter*”, DöbrK. 116: „ki *bájosoknak* szavát nem hallja, és bölcsen *bájolónak* ő *bájolását*”, KeszthK. 144: „Mel kégyó nem hallja meg *bájosoknak* szavát”.

AporK. 84: „Ő fundamentomi szent **egekben**” (Zsolt 87,1). – Előzmény: **hegyekben**. Vö. Vulg.: „in *montibus sanctis*”, DöbrK. 159: „szent *hegyekben*”, KeszthK. 227–228: „szent *hegyekbe*”.

AporK. 100: „és valljatok ő **szent élete** emlékezetének” (Zsolt 97,12). – Előzmény: **szentelete**. Vö. Vulg.: „memoriae *sanctificationis eius*”, DöbrK. 175: „ű *szentséges* nevének emlejtetre”, KeszthK. 259: „ű *szentségüs* emlékezésének”. – A szóhoz vö. Zsolt 96,6: „szentség és nagyság ő *szenteletében*”.

AporK. 102: „és imádkozjatok ő szent **nevébe**” (Zsolt 99,9). – Előzmény: **hegyébe**. Vö. Vulg.: „in *monte sancto eius*”, DöbrK. 177: „ű szent *hegyén*”, KeszthK. 262: „ű *hegyébe*”.

AporK. 130: „Fogadjad te **igédet** jóban” (Zsolt 119,122). – Előzmény: **inedet** ’szolgádat’ (vö. *ínség*). Vö. Vulg.: *servum tuum*, DöbrK. 66: „te *szolgádot*”, KeszthK. 344: „te *szolgádat*”.

AporK. 181: „Áldott vagy, Uram, mennyek **erekségében**” (Dán 3,56, B 6.). – Előzmény: **erősségében**. Vö. Vulg.: „in *firramento caeli*”, BécsiK. 131: „mennynek *firramentomán*”, FestK. 259: „mennynek *erősségébe*”, DöbrK. 231: „mennynek *erősségében*”.

Egy különösen szép példa bővebb elemzést kíván.

AporK. 156: „én lelkem, miként **folyó** víz nélkül, teneked” (Zsolt 143,6). – Előzmény: **föld**. Vö. Vulg.: „anima mea sicut *terra sine aqua tibi*”, DöbrK. 221: „én lelkem teneked, miként *föld* víz nélkül”, KeszthK. 393: „én lelkem teneked olyan lén, mint *feld* víz nekil”. A forrásszövegben és az előzményszövegben megjelenő kiszáradt földhöz képest a kiszáradt folyó képe még erősebb, még költőibb. A szótévesztés háttérében jól megragadható egy másolói hiba. A *folyó* írásmódja a kódexben *fo'lo*, az adott hangjelölési rendszerben pedig az [ö] hangot a „farkas o”, azaz egy mellékjeles o betű jelöli. A *föld* és a *folyó* leírt formája így elég hasonló. Másfelől igen valószínű, hogy ezúttal asszociációs jelenségek is hatottak: a víz felidézte a folyót.²⁰

²⁰ Egy írásom lektora arra hívta fel a figyelmet, hogy a *Vulgata* Weber-féle kritikai kiadásában (Stuttgart, 1975, második kiadás) a fenti hely kapcsán a 42. zsoltárra történik utalás (vö. „Mint a szép híves patakra”).

Más szempontból tanulságos az *öl* és az *ölel* kapcsolata, mely a mai olvasó számára egy József Attila-sorból ismerős: „Ölnek, ha nem ölelnek – / a harctér nási ágy”.²¹ A két szó alakilag közel áll egymáshoz, jelentésük erősen ütközik, így könnyen felidézük egymást. Az alábbi példa a szótévesztés egy sajátos esetét tárja elénk:

AporK.46: „Isten jelentett énnekem én ellenségimen. Ne **öleljed** meg őket, hogy valaha el ne feledjenek én népeim!” (Zsolt 59,11–12). – Előzmény: „Ne **öljed meg** őket”. Vö. Vulg.: „ne *occidas eos*”, DöbrK. 117: „üket meg ne *öljed*”, KeszthK. 147: „meg ne *eld* őket”. – Itt zavart kelthetett az is, hogy a „ne öljed” – váratlan módon – az ellenségre vonatkozik: mást sugall az ige közvetlen kontextusa, s ismét mást a tágabb szöveggörnyezet.

A szövegbe illő szóalakok a másolói hibák messze leggyakoribb típusát képviselik. Ez nem is meglepő, hiszen az olvasásnak meghatározó eleme az értelemkeresés. E típus közös jellegzetessége, hogy a ritkább, szokatlan elemeket általában gyakoribb szavak, többnyire közkeletű egyházi kifejezések váltják fel. A bűvölők képe (lásd az első példát) a zsoltárokból kivételes, így nem csoda, ha átadja a helyét – két szó alaki hasonlósága alapján – a bűnösök gyakran felidézett képének.

Mi a teendő a fenti esetekben? Meggyőződésem szerint az a helyes, ha a főszövegben a másoló által leírt forma jelenik meg. Ahogy ő értette a mondatot, úgy adjuk vissza mi is. A problémák megvilágítása természetesen lábjegyzetet kíván.

Kitekintés a latin hátterű másolói hibákra

A következő példák a latinnal függnek össze, de nem fordítási problémaként álltak elő, hanem olyan másolói hibák következtében, amelyek két szó alaki hasonlóságán alapulnak. A magyar fordítás számos meghökkentő elemének a magyarázatát egy-egy latin szó tévesen leírt vagy kiolvasott formája adja meg. Az alábbiakban – a latin forrásszöveg és a párhuzamos helyek idézése után – „Előzmény” bevezetéssel mindkét latin szót megadjuk; első helyen szerepel az eredeti szó, második helyen az, amelyikre a fordítás épül.

AporK. 44: „**ő** zápjokat megszegi Úr” (Zsolt 58,7). Vö. Vulg.: „*molans leonum confringet Dominus*”, DöbrK. 116: „*oroszlányoknak zápfogokat megtöri*”, KeszthK. 145: „*oroszlánoknak zápfogit Úr megteri*”. – Előzmény: **leonum** ’oroszlánoknak’ (gen.) helyett **eorum** névmás.

AporK. 53: „mert **harag** ő készöletek” (Zsolt 65,10). Vö. Vulg.: „*quoniam ita est praeeparatio eius*”, DöbrK. 124: „Mert *úgy* vagyon *ú* megszerzése”, KeszthK. 157–158: „mert *úgy* vala *ú*neki szerzése”. – Előzmény: **ita** ’így, úgy’ helyett **ira** ’harag’.

AporK. 67: „felmagasztatik ő **haba**” (Zsolt 72,16). Vö. Vulg.: „*superextolletur [...] fructus eius*”, DöbrK. 136: „és *ú* gyömlöcse [...] felmagasztatik”, de KeszthK.

²¹ A részlet ebből a versből való: *Amit szivedbe rejtesz.*

180: „felmagasztatik [...] úneki *folyása*’. – Előzmény: *fructus* ’gyümölcs’ helyett *fluctus* ’ár, hullám’.

AporK. 144: „megleltük ötet *Siloénak* mezeiben” (Zsolt 132,6). Vö. Vulg.: „invenimus eam in campis *silvae*”, DöbrK. 210: „erdőnek mezein”, KeszthK. 367: „erdéknek mezején”. – Előzmény: *silvae* ’erdőnek’ (gen.) helyett *Siloé* (vö. Siloe tava, Jn 9,7).

AporK. 149: „mert meghallgattad én *imádságomnak* minden igéjét” (Zsolt 138,1). Vö. Vulg.: „quoniam audisti verba *oris mei*”, DöbrK. 215: „én számnak szavít”, KeszthK. 379: „én *beszédimet*”. – Előzmény: *oris* ’számnak’ (gen.) helyett *orationis* ’imádságomnak’ (rövidítve).

Mi a teendő ilyenkor? A válasz itt is egyértelmű: a főszöveget úgy kell visszaadni, ahogy a kódexben szerepel. A problémákat jegyzetek világítják meg. (Ugyanez vonatkozik az itt nem tárgyalt fordítási kérdésekre is).

Befejezőként egy olyan példa következik, melyben a latin forrásszövegen túl a héberrel kapcsolatos fordítási problémák is megjelennek. Az *Apor-kódex* több zsoltárfeliratának megértéséhez csak ezek figyelembevételével lehetett eljutni.

AporK. 84: „*Amalehért félelem*” (Zsolt 88, a zsoltárcímbe). A héber eredetiben ez a következő részletnek felel meg: „*a Máhalat-ra éneklendő*”; más megfogalmazásban: „A »Betegség« kezdetű ének dallamára”.²² A latinra való fordítás során a második elem jelentése így módosult: „pro Maheleth *ad respondendum*”. Ennek az a háttere, hogy a héberben az ’éneklendő’ és a ’válaszol’ alapszava alakilag egybeesik; a latin fordítás az utóbbit vette alapul.²³ Az *Apor-kódex* szövegében további módosulások következtek be: a *Maheleth* helyére a rokon hangzású *Amaleh* lépett (a bibliai *Amálék* Izrael ellenségének a neve, vö. 2Móz 17,8). Ezzel függhet össze egy újabb változás: a latin alapján kikövetkeztethető *felelet* helyére (bizonyára a név hatására) a *félelem* szó lépett.

„Értjük, vagy félreértjük?”

Ezt a kérdést Martinkó András vetette fel magyar versek egész sora kapcsán egy hajdani rádióbeszélgetés-sorozatban, mely könyv alakban is megjelent.²⁴ Elemzéséből az derül ki, hogy még a hozzánk közel eső, legismertebb versek is tartalmaznak olyan elemeket, amelyek ma egész mást jelentenek, mint eredetileg. Példa erre a *Szózatban* felidézett „*nagyszerű halál*”, ahol a jelző nem a halál magasztosságára, hősiességére utal, hanem annak átfogó, egyetemes jellegére: a vers e részlete a nemzethalál tragikus vízióját jeleníti meg.²⁵

²² *Zsoltárok könyve* 2020, i. m. 178.

²³ A héber nyelvi kérdések megvilágítását Koltai Kornéliának köszönöm. Vö. *Apor-kódex, Ómagyar zsoltárok* 2021, i. m. 41.

²⁴ MARTINKÓ András, *Értjük, vagy félreértjük a költő szavát?* Bp., RTV – Minerva, 1983.

²⁵ MARTINKÓ 1983, i. m. 122–124.

Az öt-hatszáz évvel ezelőtt írt kódexszövegek esetében a mai olvasó számára még erőteljesebben merülnek fel ilyen kérdések: értjük, félreértjük, hogyan értjük? Más kontextusban, eltérő okokból a hajdani másolók is találkoztak ezekkel.

A közreadó szempontjából a legfontosabb kérdés ez: milyen irányt célszerű követni, ha ómagyar szövegeket mai olvasók számára kívánunk közvetíteni? Úgy gondolom, ennek során két törekvés érvényesül párhuzamosan. Az egyik a szöveg minél pontosabb értelmezése, a benne előforduló hibák, félreértések felderítése és ezek háttérének megvilágítása. A másik a sriptorok által leírt – így az ő értelmezésüket is tükröző – szövegek tiszteletben tartása. A kettő között nem könnyű egyensúlyt találni: ez állandó mérlegelést kíván, s olyan megoldások keresését teszi szükségessé, melyek kellő árnyaltsággal tudnak illeszkedni a különféle szöveghelyekhez. Az így kialakuló egyensúly számomra a folyton mozgásban levő, instabil egyensúly képeként jelenik meg.

Korompay, Klára

How to address text corruption cases in a reader-friendly codex edition? The case of Apor Codex

Codex editions aimed at professionals contain literal transcriptions of manuscripts, and it is not their task to illuminate issues regarding interpretation. By contrast, a ‘reader-friendly edition’ is specifically designed to allow today’s readers to comprehend an old text, firstly by publishing it in modern orthographic transcription and secondly by offering various kinds of supplementary information (dictionary, grammar overview in the introduction, footnotes, etc.).

Apor Codex (15th c.), which is the oldest surviving Hungarian Book of Psalms as part of the so-called Hussite Bible, contains a striking number of errors, which suggests that it is a copy of a copy, far removed from the original. Throughout preparing the reader-friendly edition, our key concern was to see how particular error types affected the meaning of the text. Copy errors were assigned into three groups: a) the result was a nonsense word, b) the result was a meaningful word that did not fit into its context, c) the result was a meaningful word that was also appropriate in its context but it did not match either the original text or parallel sources. These types required different treatments, and in the talk, I present several examples to illustrate procedures developed for them. In the first two cases (whenever the correct form was safely reconstructed), the error was corrected in the text itself, without separate commentary. However, when the error resulted in a comprehensible sentence whose meaning departed from the original, this sentence was reproduced in the text and problems of interpretation were discussed in the footnotes.

The study is based on the following edition. *Apor-kódex, Ómagyar zsolnárok*, közreadja KOROMPAY Klára [*Apor Codex. Old Hungarian psalms*, issued by Klára KOROMPAY], Budapest, Balassi, 2021.

Keywords: 15th century, Apor Codex, Book of Psalms, reader-friendly edition, modern orthographic transcription, treatment of copy errors.